

CITRINOS SU ŽIV ĮDARU, arba KO BIJO ŠIUOLAIKINIS ŽMOGUS

RADVILĖ RACĖNAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – šiuolaikinio žodžiu, raštu ir vaizdu plintančio folkloro kūriniai, kuriuose vyrauja naratyvinis pradai. Tai šiuolaikinės sakmės, šiuolaikiniai pasakojimai ir gandai.

Darbo tikslai – pristatyti ir trumpai aptarti iki šiol lietuvių folkloristų mažai tyrinėtą naujoviškosios tautosakos sritį – šiuolaikines sakmes, šiuolaikinius pasakojimus ir gandas. Iškelti tiek pasaulio, tiek Lietuvos folkloristikoje aktualią terminijos problemą. Gretinant šiuolaikines sakmes, šiuolaikinius pasakojimus ir gandas su tradicine liaudies kūryba, pažiūrėti, ar pagrįstai šie kūriniai laikytini folkloru, kuo jie panašūs į senąsias mitologines sakmes, pasakojimus bei tikėjimus ir kuo nuo jų skiriasi.

Tyrimo metodai – analitinis aprašomasis, lyginamasis.

Žodžiai raktai: mitologinė sakmė, pasakojimas, tikėjimas, šiuolaikinė sakmė, šiuolaikinis pasakojimas, gandas.

Įvadas

Straipsnyje pamėginsime pasigilinti į nūdienos tautosakos sritį – vadinamąsias šiuolaikines sakmes, šiuolaikinius pasakojimus ir juos inspiruojančius baugius gandas. Daugelio mūsų supratimas, kas laikytina folkloru, visų pirma remiasi tradicinės tautosakos pažinimu ir išmanymu. Dėl to dažnai nepavyksta išvengti aksiologinio naujų reiškinių lyginimo su senąja žodine tradicija, pabrėžiant didesnę estetinį jos vertingumą. Galimas daiktas, kad situacija būtų kitokia, jei turėtume bent kiek turtingesnę naujoviškosios tautosakos archyvą, kurio sukauptuose kūriniuose ryškėtų esminiai moderniojo folkloro ypatumai; galbūt per mažai dar praėjo ir laiko, kad tuos neišprastus dalykus imtume suvokti kaip naujos liaudies kūrybos paveldą ir objektyviai juos interpretuoti. Kol kas šiuolaikinis folkloras mums vis dar yra gana painus reiškinys, keliantis daugiau abejonių bei klausimų, nei galima rasti atsakymų. Todėl ir straipsnyje nesieksime pateikti galutinių formuluočių, o pamėginsime išryškinti kai kuriuos probleminius šio reiškinio aspektus, aptardami ir pasaulyje aktualius dabartinės tautosakos tyrimo klausimus.

Užsienyje straipsnių, aptariančių vadinamąsias šiuolaikines sakmes, ėmė gausėti dar XX a. aštuntojo dešimtmečio mokslinėje spaudoje, tačiau intensyvesnės studijos prasidėjo devintajame dešimtmetyje. Tuomet susikūrė ir Tarptautinė šiuolaikinių sakmių tyrinėjimo draugija (ISCLR – *International Society for Contemporary Legends Research*), kuri leidžia metraštį *Contemporary Legend* bei informacinį biuletenį *FOAFtale Newsletter*¹. Iš folkloristų, nagrinėjusių ir publikavusių šiuolaikines sakmes, minėtini amerikiečiai Janas Brunvandas (1981, 1984, 1986, 1989, 1993) ir Alanas Dundesas (Dundes, Pagter 1992; Dundes 1998), vokietis Rolfas Wilhemas Brednichas (1990, 1991, 1993, 1996, 2002), švedas Bengtas af Klintbergas (1986), prancūzas Jean-Bruno Renard’as (1999), vengrų mokslininkė Linda Dégh (1994), estė Mare Kõiva (1996) ir daugelis kitų.

Lietuvoje šiuolaikinės sakmės ir jas pagrindžiantys gandai iki šiol didesnio tyrinėtojų dėmesio nesulaukė. Kiti naujoviškojo folkloro žanrai (tokie, kaip laimės laišakai, internetinis folkloras, antipatarlės, trumposios mobiliaisiais telefonais siunčiamos žinutės, šiuolaikinis vaikų folkloras) jau yra aptarti tautosakininkų Leonardo Saukos (2002), Povilo Krikščiūno (2004a, 2004b), Dalios Zaikauskienės (2004), Gražinos Skabeikytės-Kazlauskienės (1998, 2004, 2007) straipsniuose. Šių mokslininkų sutariama, kad Lietuvoje „šiuolaikinio folkloro skelbimas ir tyrimas tik prasižada“ (Zaikauskienė 2004: 129).

Naujoviškos tautosakos kūriniai taip pat nėra kryptingai renkami, todėl „modernųjų tekstų sanaujos Lietuvoje vis dar kuklios“ (Krikščiūnas 2004a: 20). Tokio folkloro pavyzdžius kaupia ir publikuoja juo besidomintys pavieniai tyrinėtojai (Skabeikytė-Kazlauskienė 2003; Krikščiūnas 2003). Jų iniciatyva ir pastangomis surinktas šiuolaikinis folkloras saugomas Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne bei Vytauto Didžiojo universiteto Etnologijos ir folkloristikos katedros rankraštyne. Naratyvų, kurie priskirtini šiuolaikinei tautosakai, galima rasti Jaunųjų filologų konkurso tautosakos sekcijos dalyvių sudarytuose pasakojamosios tautosakos rinkiniuose, kurie taip pat atkeliauja į Lietuvių tautosakos rankraštyną. Šia folklorine medžiaga pasiremsime ir mes. Kita dalis būdingiausių pastarojo meto lietuviškų šiuolaikinių naratyvų ir gandų pavyzdžių buvo parinkta iš interneto šaltinių.

Termino problema

Nepaisant nemenko šiuolaikines sakmes tiriančių užsienio mokslininkų įdirbio, šių kūrinių pavadinimas pasaulyje įvairuoja, nusistojusio termino nėra ir lietuvių folkloristikoje. Trumpai pristatysime skirtingus užsienio publikacijose pateikiamus variantus. Galima sakyti, kad pasaulyje yra kelios tyrėjų stovyklos – vieni jų renka terminą *urban legend*, kiti – *contemporary / modern legend*, o tretį mėgina

---

¹ FOAF reiškia *friend of a friend* – ‘draugo draugas’. Taip dažnai apibūdinamas šiuolaikinio naratyvo veikėjas, kuriam esą iš tiesų nutiko pasakojama istorija. Galime prisiminti panašų šmaikštų lietuvių posakį – VBS, arba *viena boba sakė*.

sugalvoti kokią nors dar tikslesnę, jų nuomone, geriausiai tyrimų objektą apibūdinančią sąvoką.

Tyrinėtojai, pasirinkę terminą *miesto sakmė* (angl. *urban legend*, vok. *Stadt-sage*, rus. *городская легенда*), savo apsisprendimą aiškina tuo, kad priedėlis *urban* ('miesto') išreiškia šių naratyvų atsiradimo, tematikos, turinio sąsajas su didmiesčių kultūra ir visais jai būdingais globalizacijos nulemtais bruožais (Fine 1980: 223). Prie šio termino populiarumo, ypač Šiaurės Amerikoje, galbūt prisidėjo ir tai, kad kaip tik jį pasirinko vienas šiuolaikinių sakmių tyrinėjimo pirm-takų ir populiarintojų J. Brunvandas. Dalis mokslininkų tokių naratyvų sąsajas su urbanistine aplinka siekia išryškinti priedėlių *urban* pakeisdami kitu, jų manymu, dar tikslesniu pažyminiu, pavyzdžiui, *metropolitan / megapolitan legend* (*metropolio / megapolio sakmė*; žr. ten pat), *Großstadtsage* (*didmiesčio sakmė*; žr. Hammerl 2001). Šitaip norima pabrėžti, jog tai yra išskirtinai didmiesčių kultūros suformuotas folkloras.

Kasdienėje vartosenoje pasaulyje taip pat prigiję *urban legend* ar, rečiau, *urban myth* terminai. Jie, kaip pažodinis vertinys 'miesto legenda', kartais – 'miesto mitas', vyrauja ir tarp lietuvių internautų (plg. Surgailytė [1997]) ir atspindi tendenciją Lietuvos viešajame, o kartais ir moksliniame, bet nefolkloristiniame, diskurse, nesuvoikiant tikrosios žodžio reikšmės, painioti tokias sąvokas, kaip mitas, sakmė, legenda ir panašiai.

Nemažai mokslininkų teigia, kad *miesto sakmės* terminas yra klaidinantis. Mat nors šiuolaikinis gyvenimas net ir kaimiškuose regionuose iš tiesų yra paveiktas urbanizacijos, tačiau tik dalis tokių naratyvų yra aiškiai susiję su miesto problematika, o kiti tokių ryškių urbanistinių implikacijų neturi (Mullen 1972: 95). Be to, kaip pažymi Sergejus Nekliudovas, sąveika tarp miesto ir kaimo visada buvo natūralus ir nuolatinis procesas. Taigi miestietiškas gyvenimo būdas nuo seno buvo veikiamas kaimo tradicijų, o klasikinės folkloras savo ruožtu patyrė miesto kultūros poveikį; tai rodo ir įvairių klasikinės tautosakos žanrų kūriniuose atsispindinti urbanistinė topika (Неклюдов [a. a.]). Vadinasi, griežtai išskirti miestietiška, kad ir šiuolaikinį, folklorą nėra korektiška.

Daliai tyrinėtojų priimtinesnis yra terminas *moderni (dabartinė) sakmė* (angl. *modern legend*, vok. *moderne Sage*) arba *šiuolaikinė sakmė* (angl. *contemporary legend*, vok. *zeitgenossische Sage*), nes šie naratyvai yra nūdien vykstančios sklaidos rezultatas (Mullen 1972: 95; Nicolaisen 2001). Manytume, jog šiai grupei priskirtinas ir L. Saukos teikiamas terminas *naujoviška sakmė* (Sauka 1998: 285).

Vis dėlto ir pastarieji terminai sulaukia kritikos, nes jų pažyminiai turi užslėptą vertinamąjį pobūdį, t. y. gali susidaryti įspūdis, jog moderni / šiuolaikinė / naujoviška sakmė yra tarsi kuo geresnė už tradicinę sakmę, toji tada yra nuvertinama kaip nemoderni, nešiuolaikiška, pasenusi. Be to, visi šie aiškinamieji būdvardžiai yra susiję ir su laiko kategorija, t. y. modernu, naujoviška, šiuolaikiška yra tai, kas taip atrodo nūdieną lyginant su praeitimi. Laikas nestovi vietoje, todėl tai, kas yra nauja šiandien, po kurio laiko gali tapti įprasta, ir tada toks temporalinis epitetas virs savotišku anachronizmu (Fine 1980: 223). Vis dėlto kadangi terminą *šiuolaikinė sakmė*

pasirinko ir įtvirtino Tarptautinė šiuolaikinių sakmių tyrinėjimo draugija, juo, kaip pagrindiniu darbinio terminu, remsimės ir mes.

Pasaulyje apstu mėginimų sukurti dar tikslesnius terminus. Vienas rimtesnių šiuolaikinės tautosakos specialistų R. W. Brednichas siūlo terminą *sagenhafte Geschichte von heute* (*sakmiška (pasakiška) / neįtikėtina šiandieninė istorija / nutikimas*), manydamas, jog tai galėtų būti vienas neutraliausių šiuolaikiniams naratyvams tinkamų terminų. Epitetas „sakmiška / pasakiška“ nėra tik žanrinę priklausomybę nurodanti sąvoka, bet aiškinamasis pažymynys, pabrėžiantis šiuolaikinių naratyvų, kaip neįprastų ir neįtikėtinų, tarp tiesos ir netiesos balansuojančių istorijų, pobūdį (pagal Hammerl 2001). Angliakalbių tyrinėtojų savo ruožtu sukurti tokie terminai, kaip *urban belief tale* (‘miesto tikėjimų pasakojimas / paskalos’), *modern urban belief tale* (‘modernių (dabartinių) miesto tikėjimų pasakojimas / paskalos’; žr. Mullen 1972: 95–96). Na, o kartais, neradus mokslininką tenkinančio termino, pusiau juokais, pusiau rimtai sukuriamas kalambūriškas pavadinimas, kaip antai *contemporary-modern-urban-rumour-belief-legend* (‘šiuolaikinė-moderni-miesto-gandų-tikėjimų-sakmė’; žr. Ellis 1995: 297).

Nė vienas iš minėtų terminų taip ir netampa visuotinai priimtinas tikriausiai todėl, kad „kiekvienas apibūdina tik tam tikrą dalį požymių, sykiu praleisdamas kitus“ (Huelmann 2006: 52). Daugiažodžiai pavadinimai galbūt tiksliau apibendrina šiuolaikinių naratyvų ypatumus, bet mokslo tiriamajame tekste dėl ilgumo paprasčiausiai yra nepatogūs vartoti. Taigi siekis rasti neutralų ir taiklų šiuolaikinius folkloro kūrinius žymintį terminą iš tiesų tebėra aktualus ir reikšmingas.

Šiuolaikinio folkloro raiškės ir sklaidos įvairovė

Tiek pasaulyje, tiek Lietuvoje naujoviškojo folkloro sklaidą ypač suaktyvino tokių komunikacijos formų, kaip elektroninis paštas, interneto pokalbių svetainės ar interaktyvi elektroninė žiniasklaida, atsiradimas. Galima sakyti, jog tradiciniam folklorui nebūdinga elektroninė gyvavimo terpė lėmė ir naujoviškojo folkloro temų ir turinio globalų pobūdį, kai Lietuvoje plinta visame pasaulyje žinomais gandais pagrįsti siužetai.

Naujoviškųjų naratyvų galutinis pavidalas (tiek turinio, tiek formos atžvilgiu) yra labai paveiktas interneto nulemtų šiuolaikinės tautosakos raiškos būdų ne tik ir ne tiek žodžiu, bet visų pirma raštu (pvz., įvairūs teiginiai virtualiose pokalbių svetainėse ar interneto straipsnių komentaruose, elektroniniu paštu platinami grandininiai laišškai). Nuo vietos ir laiko nepriklausanti galimybė „čia ir dabar“ dėstyti kitiems žmonėms savo mintis ar nedelsiant persiųsti svarbią elektroninę žinutę sukuria tariamą kolektyvinio bendrabūvio atmosferą ir įsivaizduojamą tiesioginio bendravimo išpūdį. Taigi nors komunikavimas vyksta tarp savęs susirašinėjant, bet atrodo, tarsi būtų šnekamasi akis į akį.

Internete rašytinis tekstas nebėra svarbiausias, ne mažiau reikšminga yra audiovizualinė raiška ir percepcija, kai greta figūruoja ne tik užrašytas, bet ir pavaizduotas (nuotrauka, piešinys, vaizdo filmukas) bei girdimas (įgarsintas filmukas) pranešimas. Todėl nemažai interneto folkloro pavyzdžių, „kurie iš esmės yra žodinis teks-

tas, neįmanomi be daugialypės terpės ar tam tikrų kompiuterinių programų triukų“, įgyvendinamų tik virtualioje erdvėje (Krikščiūnas 2004a: 23).

Neretai rašymo kultūra internete yra sumenkusi ir kai kuriais atvejais artimesnė oralinei komunikacijai. Rašoma trumpomis replikomis, o ne ilgais išsamiais sakiniais, nepaisoma skyrybos taisyklių, nevartojami diakritiniai lietuvių kalbos ženklai, – tarsi skubama kuo greičiau išreikšti mintį, perduoti kokią nors žinią ar pasidalyti informacija. Dar akivaizdžiau internetinio bendravimo polinkis į oraliskumą ryškėja tekstuose, kuriuose atitinkamos lietuvių kalbos raidės, dvibalsiai ar skiemenys žymimi anglų ar lenkų kalbų pavyzdžiu (*v – w, ai – aj, ū – oo, š – sz, č – cz, ku – q* ir t. t.). Dėmesį į tokių internetinio komunikavimo pobūdį atkreipęs Virginijus Savukynas konstatuoja, jog virtualioje erdvėje „rašytinis diskursas paradoksaliu būdu paneigia rašto kultūrą“ ir „paklūsta oralinės kultūros logikoms“, nes lietuvių kalbos gramatikos nepaisymas ir kitų kalbų rašybos taisyklių taikymas visų pirma „orientuoja į tarimą ir iš-tarimą“ (Savukynas 2002: 7), atskleidžia siekį kuo tiksliau atkartoti šnekamosios kalbos skambesį.

Rašto ir vaizdo priemonėmis paremta saviraiška interneto erdvėje lemia ir kur kas didesnę virtualiai plintančių kūrinių pastovumą, nei perduodant juos žodžiu. Dėl to neretai internetinio folkloro kūrinių variantiškumą atspindi ne jų skirtybės, bet tos pačios tematikos tekstų daugis (Krikščiūnas 2004a: 24). Vis dėlto būtų neteisinga manyti, kad tokie tekstai visai nevarijuoja (Skabeikytė-Kazlauskienė 2003: 265). Štai keletas internete platinamo įspėjimo apie netikrą virusą pavyzdžių. Pirmąjį straipsnio autorė gavo elektroniniu paštu iš susirūpinusio bičiulio, kiti tekstai rasti įvairių interneto forumų dalyvių pokalbiuose:

tema: Fwd: virusas, 2007-09-11

persiusk sita pranesima visiems žmonėms iš savo Contacts, netgi tiems kurie dabar offline, kad jie nepriimtų i kontaktus „jasuwy1“ todėl kad tai VIRUSAS. Jo vardas (Vytautas Jasulaitis) ir jis naikina kietąjį diską. Ir jei net kažkas iš tavo draugu jį priims i kontaktus tavo kompiuteris irgi bus užkrestas. Taigi nukopijuok ir persiusk visiems draugams!!! tai labai rimtai, atkreipk dėmesį, čia baisnis nei sandra virusas <...>

Ka tik gavau toki pranesima i skype tik nežinau ar tai tikra, nes nieko nebuvo girdejus: „Persiusk prašau sita pranesima visiems žmonėms iš savo Contacts, netgi tiems kurie dabar offline, kad jie nepriimtų i kontaktus „Tronox“ (292-222-820) todėl kad tai VIRUSAS. Jo vardas (Dennis Sieg) ir jis naikina kietąjį diską. Ir jei net kažkas iš tavo draugu jį priims i kontaktus tavo kompiuteris irgi bus užkrestas. Taigi nukopijuok ir persiusk visiems draugams!!! tai labai rimtai, atkreip dėmesį čia baisnis nei sandra virusas“

Komentatorė: Litux, 2007-09-02

<http://www.supermama.lt/forumas.index.php?showtopic=223647>

O aš gavau toki pranešimą

„Persiusk, prašau, šita pranešima visiems žmonėms iš savo Contacts, netgi tiems, kurie dabar offline, kad jie nepriimtų i kontaktus „marinukas69“, todėl kad tai yra VIRUSAS. Jis naikina kietąjį diską! Ir jeigu net kažkas iš tavo draugu jį priims i kontaktus, TAVO kompiuteris irgi bus užkrestas“

Komentatorė: Zuasta, 2007-09-02

<http://www.supermama.lt/forumas.index.php?showtopic=223647>

Vėl gavau

„Persiusk prasau sita pranesima visiems zmonems is savo Contacts, netgi tiems kurie dabar offline, kad jie nepriimtu i kontaktus „kaciu1997“ (292-222-820) todėl kad tai VIRUSAS Jo vardas (Neringa Litaviciute) ir jis naikina kietaji diska. Ir jei net kazkas is tavo draugu ji priims i kontaktus tavo kompiuteris irgi bus uzkrestas. Taigi nukopijuok ir persiusk visiems draugams.“

Komentatorė: Zmonike, 2008-05-14

<http://xforumas.lt/lofiversion/index.php/t4169.html>

Elektroniniuose laiškuose raštiškas įspėjimas apie neva plintantį kompiuterių virusą gali būti papildomas dar ir vaizdine iliustracija, pavyzdžiui, negrabiai vaikiška maniera nupieštu žmogeliuku – personifikuotu virusu, kuriam iš burnos srūva kraujas, ir prierasū: *AGA, ir jis nori kraujo!!!!!!!!!!!!*

Įspėjimai apie menamai pavojingus kompiuterio virusus dažniausiai sklinda elektroniniu pavidalu. Gavėją pasiekia, manding, maksimaliai tobulos formos ir išsemto turinio tekstas, kurį galima išsaugoti elektroninio pašto dėžutėje ar kompiuteryje ir lengvai išsiųsti kitiems adresatams. Atrodytų, jog teksto varijavimui nėra jokių prielaidų. Vis dėlto, kaip įsitikinome, ir šie kūrinėliai patiria pokyčių. Įvairuoja tokio teksto išplėtojimas, nes kai kurie anoniminiai siuntėjai geba dar labiau sutirštinti pagrindinę juo perduodamą žinią, o kiti tekstą pailgina, kad įtikinamiau motyvuotų laiško gavėją saugotis pavojaus ar toliau platinti šį pranešimą. Varijuoja ir menamo viruso pavadinimas. Kartais tekstą papildo grafinė iliustracija.

Naratyvo požymių turinčio teksto gyvavimas keliais pavidalais ypač ryškus raštu ir vaizdu plintančiuose kūriniuose, pasakojančiuose, kad kai kurie žmonės naminius gyvūnėlius sumano išdžiovinti mikrobangų krosnelėje:

Naratyvo požymių turinčio teksto gyvavimas keliais pavidalais ypač ryškus raštu ir vaizdu plintančiuose kūriniuose, pasakojančiuose, kad kai kurie žmonės naminius gyvūnėlius sumano išdžiovinti mikrobangų krosnelėje:

Pasaulis žino istoriją, kai krosnelėje liūdnei baigėsi naminiams gyvūnams, kuriuos kažkas norėjo, pvz., išdžiovinti.

<http://www.tvarkosmenas.lt/micro.htm>

P. S. Teko skaityti, kad JAV viena moteriškė bandė mikrobangėj išdžiovinti išmaudytą katiną, nes instrukcijoje nebuvo parašyta, kad to negalima daryti. Tai tas taip išdžiūvo... Moteriškė kreipėsi į teisną, kad jos katiną mikrobangė nužudė. Ir ji laimėjo bylą, nes instrukcijoje nebuvo parašyta, kad negalima katinų džiovinti.

Komentatorius: Motociklas, 2006-05-23

<http://www.skundai.lt/?act=comments&sid=5104>

Tarp kitko, buvo istorija, kad viena amerikietė RIMTAI džiovino savo tik ką išmaudytą kačiuką mikruškėj. Kai tas vargšelis mikruškėje SPROGO, moteris be problemų prisiteisė milijoninę kompensaciją už tai, kad manuale [naudojimo instrukcijoje – R. R.] nebuvo parašyta, kad mikrobangė netinka džiovinti naminiams gyvūnams. Tai va dabar [jau] rašo...☺ P. S. Gaila man kačiuko...☺

Komentatorius: LiBriS, 2006-01-16

<http://www.modding.lt/forumas/archive/index.php/t-1366.html>

Šitokie teiginiai irgi gali būti įvaizdinami. Vienoje nuotraukoje, kuri internete rasta be jokio papildomo komentaro, matyti mikrobangų krosnelėje uždarytas klaikiai kniaukiantis katinas ir maloniai šypsanti jo šeimininkė, benuspaudžianti įjungimo mygtuką. Kitoje nuotraukoje užfiksuotas dar šurpesnis vaizdas – į pravirą krosnelę paguldytas verkiantis kūdikis. Galima tik spėlioti, koks tokio veiksmo tikslas.

Kyla klausimas: ar tokios ir panašios nuotraukos – taip pat folkloras, tik įgijęs naują, jam neįprastą raiškos formą? Jei taip, tai kaip tokią nuotrauką nagrinėti: ar tik aptarti vizualinę raišką, ar mėginti verbalizuoti vaizdu užšifruotą naratyvą? Kaip klasifikuoti tokią medžiagą: ar nuotrauka yra dar vienas vaizdinis siužetinių pasakojimų tipo apie kates mikrobangų krosnelėje variantas, ar vis dėlto to paties siužeto apraiškos raštu ir vaizdu turėtų dėstyti atskiromis sekomis? Ar nuotrauka, kai vietoj katino mikrobangų krosnelėje paguldytas vaikas, taip pat yra tik vienas iš variantų? Akivaizdu, kad, nenorėdami ignoruoti naujų šiuolaikinio folkloro sklaidos būdų, į šiuos klausimus privalėsime atsakyti.

Gandas kaip šiuolaikinio folkloro žanras

Raiškos ir sklaidos virtualioje erdvėje ypatumai lėmė, kad paprastų internautų pateikiami šiuolaikinio folkloro pavyzdžiai retai įgyja išplėto to siužeto pavidalą. Kaip matėme, dažniausiai tai yra konstatuojamojo pobūdžio teiginys ar neišplėtotas vieno ar kelių sakinių pasakojimas. Dėl tokio apibendrinto raiškos būdo, žinoma, nukenčia naujoviškojo folkloro estetiškos ypatybės, silpsta meninė paskirtis, o vyraujančios tampa informavimo, įspėjimo, draudimo funkcijos.

Formos požiūriu tokie kūriniai dažnai primena tradicinius tikėjimų ar prietarų teiginius. Tikėjimus, pagal tai, ką jie apibendrina, galima skirstyti į veiksmo ir

teksto trumpuosius pasakymus. Pasak Daivos Vaitkevičienės, „veiksmo tikėjimuose dominuoja įsakymai arba draudimai ką nors daryti, o teksto dimensijos tikėjimuose tiesiog informuojama apie įvykčius arba būsimus įvykius“ (Vaitkevičienė 1998: 90). Taigi veiksmo tikėjimai orientuoti į paprotinių veiksmų (skatinių) elgtis tinkamai ar perspėjimų ko nors nedaryti) sferą, o teksto tikėjimai apibendrina sakmės siužetą.

Šiuolaikinėje visuomenėje tikėjimų, ar, greičiau, prietarų, t. y. daug kam žinomų, bet jau laikomų ne visai pagrįstais teiginių, vietą užima gandai. Tai plačiai pasklidusi žinia, kurios tikrumas nenustatytas – nei patvirtintas, nei paneigtas, todėl dalis žmonių ja tiki, o kiti abejoja. Žodį „gandas“ būtų galima teikti kaip vieną iš šiuolaikinės lietuvių folkloristikos terminų naujoviškiems tikėjimams bei prietarams nusakyti. Šiuolaikinis gandas yra artimas folklorui, bet jo turinys dažniausiai yra netradicinis. Tai gali būti „atsitiktinis teiginys, perteikiantis aktualią informaciją, kuria skatinama patikėti“, bet labai lengvai jis gali virsti gyvybingu bendros žinijos stereotipu, kuris išplėtojamas iki siužetinio kūrinio (Mullen 1972: 96). Taigi galima teigti, kad tokie šiuolaikiniai gandai atitinka tradicinius teksto tikėjimus. O pirmiau mūsų aptarti gandai, išpėjantys apie kompiuterių viruso keliamą pavojų, primena veiksmo tikėjimus, nes juose ryški draudimo bei perspėjimo funkcija:

jei gausite laiskeli su prisegtu Power Point failu „Life is beautiful“ – jokiu budu jo NE-ATIDARYKIT, nes is karto neteksite visos jusu kompiuteryje esancios informacijos!!!²

Dėl naujų sklaidos būdų įdomiai kinta šiuolaikinių gandų patikimumo krūvis, lyginant juos su liaudies tikėjimais ir tradicinėmis sakmėmis. Įprastai mitologinė sakmė atrodo įtikimesnė nei nuogas tikėjimo teiginys, nes ji iliustratyviai parodo, kodėl reikia ar negalima elgtis taip, kaip teigia tikėjimas. Tuo tarpu gandas gali būti gana įtaigus pats savaime. Patikimumo laipsnis didėja, kai gandas sklinda elektroniniais laiškais ar pasirodo šiuolaikinės žiniasklaidos priemonėse. Taip tarsi patvirtinamas gando pagrįstumas.

Antai prieš keletą metų per televiziją ir spaudą pasklido informacija, esą narkomanai prekybos centruose dezinfekuoja švirkštus, išmeigdami juos į citrinas. Lai kraštyje „Vakaro žinios“ pasirodė trumpa žinutė:

Sostinės narkomanai, saugodamiesi pavojingų ligų, švirkštus bando dezinfekuoti prekybos centruose, įdurdami adatas į citrinas [čia ir kitur citatose išskirta mano – R. R.]. Medikai ramina, kad ŽIV citrinose ilgai neišgyvena, tačiau perspėja, jog tokiu būdu narkomanai gali užkrėsti tuberkulioze. „Vakaro žinioms“ apie tokius narkomanų bandymus patvirtino ir Vilniaus miesto vyriausiąjame policijos komisariate. „Taip, mūsų kriminalistai žino apie tokius bandymus, – sakė komisaro atstovas spaudai Žilvaras Zinkevičius. – Tačiau niekas nelaksto su švirkštais po didžiuosius supermarketus. Tokių bandymų pastebėta tik netoli čigonų taboro, kur apskritai vaikščioti, ypač vėlesniu paros metu, yra nesaugu.“ Nemokamai švirkštai Vilniuje keičiami keliose vietose, tačiau, šaltinių teigimu, narkomanai tingi ir nenori į juos važiuoti (Kavolėlytė 2003: 3).

---

² Šis išpėjimas autorės taip pat gautas elektroniniu paštu.

Panašus straipsnis netrukus pasirodė ir Klaipėdos laikraštyje „Vakarų ekspresas“:

Klaipėdos prekybos centruose narkomanams beveik neįmanoma nepastebimai badyti citrinas ir tokiu būdu dezinfekuoti naudojamus švirkštus. Taip „Vakarų ekspresui“ teigė vieno prekybos centro apsaugos darbuotojai. <...>

Šią savaitę vienoje televizijos laidoje narkomanas iš sostinės tikino, neva jo likimo broliai Vilniaus prekybos centruose naudotais švirkštais bado citrinas ir tokiu būdu juos dezinfekuoja. Nors medikai suskubo raminti visuomenę, kad per sugadintus vaisius pavojingomis ir mirtinomis ligomis (AIDS ir hepatitu) užsikrėsti neįmanoma, dalis visuomenės baiminasi pirkti citrusinius vaisius ir netiki medikų žodžiais. <...> (Skandalas 2003).

Nežinia, koks pirminis impulsas paskatino žiniasklaidos priemonės kaip tikrą faktą pateikti šią klaidingą informaciją apie švirkštų dezinfekavimą citrinomis. Turbūt taip siekta išprovokuoti ažiotažą ir pritraukti bei išlaikyti potencialius siūlomo žiniasklaidos produkto vartotojus. Tokiose publikacijose gando patikimumas neva patikrinamas atliktu žurnalistiniu tyrimu. Tačiau žurnalistai surinktus faktus išdėstė taip, kad abejonės iki galo nėra išsklaidomos. Tariamą rimtos žurnalistinės analizės įspūdis straipsniuose kuriamas apeliuojant į visuomenės autoritetus, bet jų išsakytos nuomonės pateikiamos prieštaros principu. Viena vertus, remiamasi medikų nuraminimais, kad tokie narkomanų veiksmai, jei jie tikrai egzistuoja, yra nepavojingi, kita vertus, tuoj pat pasitelkiamas policininko komentaras, esą tokių dalykų tikrai pasitaiko. Taigi nepagrįstas ir neteisingas gandas, patekęs į žiniasklaidos akiratį, nėra aiškiai paneigiamas, bet priešingai – tarsi patvirtinamas ir pripažįstamas.

Šis gandas iš karto sulaukė atgarsio visuomenėje. Pasiremsime oficialioje Lietuvos AIDS centro svetainėje užfiksuota informacija:

Slapyvardis: *Olga*

Klausimas: *Ar teisybė, kad narkomanai savo adatas dezinfekuoja parduotuvėse i citrinas????? Visai neseniai apie tai suzinovau, kalbejom su draugais, tai apie tai visi zino jau seniai!!!! Jei taip, tai suvalgius tokia citrina, tai ka – viskas??? uzsikresi?? siaubas kazkoks*

Atsakymas: *Nedezinfekuoja, nes jie tam neturi laiko, patikėkit.*

<http://www.aids.lt/forumas.php?i=2142>

Matyti, jog gandu patikėjusi ir klausimą uždavusi mergina yra apimta panikos. Tačiau tokia paniška reakcija rodo ne tiek susirūpinimą opiomis narkomanų ir narkomanijos sukeliama socialinėmis problemomis, kiek atskleidžia visuomenėje glūdinčią baimę pačiam to nežinant užsikrėsti baisiomis ligomis. Mirtini susirgimai, kaip antai AIDS, yra laikomi netinkamai gyvenančių žmonių elgesio rezultatu, o tvarkingi žmonės tokiomis ligomis gali užsikrėsti tik netyčia ar būti specialiai apkrėsti:

Slapyvardis: *Laim*

Klausimas: *Laba diena. Ar daug Lietuvoje buna atveju, kai zmones uzsikrečia kokiomis nors ligomis netycia isidure panaudotu svirkstu, ar kai jiems tycia kas nors iduria. Labai baisu, jeigu kas idurtu arba pati netycia isidurciau. Bijau vaikscioti gatvemis, nes labai daug svirkstu ir adatu visur metosi. Man baisu net pamatyti svirksta.*

Atsakymas: *ŽIV infekcija tokiu būdu nėra užsikrėtęs nei vienas žmogus, virusiniu hepatitu C – keletas.*

<http://www.aids.lt/forumas.php?i=1873>

prieš porą metų COMBO klube su adatom apkrėtė živ tris žmones. Po to klubą uždarė. Kaltininkai irgi surasti, sukništi narkomanai pasilinksmino.

Komentatorius: Rikardas, 2007-01-27

<http://computerbild.veidas.lt/forumas/viewtopic.php?f=19&t=3223&st=0&sk=t&sd=a&uid=ec108dd5729762c9fe9a59fac4d98300&start=20>

Gando patikimumo įspūdį kuria ne tik jo pasirodymas oficialiojoje žiniasklaidoje (nesvarbu, kad vėliau jis gali būti ten pat ir paneigtas), bet ir tariamai teisingų faktų apie konkretų įvykio laiką, vietą, liudininkus pateikimas, taip pat įstaigų pavadinimo ar adreso, pavardžių minėjimas pačiame šiuolaikiniame gaudų pasakojime. Tai skatina gando gyvybingumą ir tolesnį plitimą tarp žmonių. Gando patikimumas tokiu būdu buvo sustiprintas ir medicinos paslaugas teikiančios įmonės darbuotojo vardu platinant laišką apie neva kino teatrų kėdėse narkomanų paliekamas adatas:

Prieš porą savaitių viename Paryžiaus kino teatre moteris atsėdo ant krėslo ir pajuto adatą. Ji atsistojo pažiūrėti, kas ten yra, ir pamatė adatą, įsmeigtą kėdėn, ir raštelį su užrašu: „Jūs ką tik buvote užkrėstas ŽIV.“

ŽIV kontrolės centras praneša apie daug panašių atsitikimų, atsitikusių neseniai kituose miestuose. Visos adatos buvo infekuotos ŽIV. Taip pat centras informuoja, kad tokios adatos buvo rastos ir visuomeniniuose bankomatuose. Mes kviečiame visus, susidūrusius su panašia situacija, būti atsargiems. Svarbu būti budriems ir kruopščiai apžiūrėti kėdes visuomeninėse vietose prieš atsėdant. Kruopštaus apžiūrėjimo turėtų pakakti. Taip pat mes prašom kiekvieno, kas gaus šią žinutę, parodyti savo artimiesiems ir draugams ir perspėti apie potencialią grėsmę. Informacija apie incidentus Paryžiuje buvo paskelbta vietinės policijos Ville d'Issy Les Moulinaux ir išsiųsta į visus Prancūzijos departamentus ir į visus miestus. <...>

Visi mes, su Dievo pagalba, turime būti atsargūs visuomeninėse vietose. Pagalvokite apie tai, kad jūs galite išgelbėti kažkieno gyvenimą, išsiuntę šią informaciją toliau. Prašau, skirkite keletą sekundžių savo laiko tam, kad išsiųstumėte šį laišką. Tikrai būkit atsargūs: pas mus, Peterburge, adatas prikljuoja laiptinėse ant turėklų, todėl tamsoje leidžiantis ir laikantis už turėklų galima įsidurti adata, kuri užkrėsta ŽIV.

Pagarbiai,

Kęstutis Matulionis

MCT Medicinos Centrų Tinklas, Generalinis direktorius

Tel. (+370 5)2375 675, fax. 2 375 678, mob. tel. +370 687 46681

Nemenčinės pl. 15a, Vilnius, Lietuva.

mailto:kestutis.matulionis@mct.lt

Komentatorė: Parlament, 2005-11-14

<http://www.supermama.lt/forumas/lofiversion/index.php/t37099.html>

Šis tekstas atspindi globalų dabartinės visuomenės pobūdį: jame šnekama apie Paryžių, Sankt Peterburgą, t. y. leidžiama suprasti, kad tokie baisūs dalykai vyksta visame pasaulyje, todėl gali nutikti ir mums. Lietuvoje viena iš šio laiško siuntinėjimo bangų kilo 2005 metais. Nors įmonės adresas yra neteisingas, o laišką pasirašęs „generalinis direktorius“ iš tiesų yra dirbęs toje bendrovėje tik eiliniu darbuotoju, tačiau dėl „Medicinos centrų tinklo“ (MCT) vardu siuntinėjamų melagingų pranešimų šiai įmonei net reikėjo keisti pavadinimą (Urbonaitė 2007). Laiške minimą

ŽIV kontrolės centrą daug kas dėl panašaus pavadinimo nesigilindamas tapatino su Lietuvos AIDS centru. Tai dar labiau sustiprino šio gando patikimumą, nors AIDS centras tokią informaciją viešai paneigė ir pavadino ją melaginga (Peleckis 2003).

Šioje vietoje dera atkreipti dėmesį į svarbų žiniasklaidos ir tautosakos sąveikos klausimą. Ar publikacijos laikraštyje arba internete laikytinos autentiškais šiuolaikinio folkloro pavyzdžiais, ar tai tik tam tikra kontekstinė folklorinius reiškinius supanti informacija? O gal vis dėlto tai jau šiuolaikinė autorinė, publicistikos dėsniams paklūstanti kūryba, kurioje greta kitų temų aptariami ir folklorizuoti gandai.

Šiuolaikinių sakmių ir šiuolaikinių pasakojimų ypatumai

Atkreiptinas dėmesys, kad kai kuriais atvejais žodis *pasakojimas*, kai jis suprantamas ne kaip bet koks pasakojamosios tautosakos tekstas, o kaip tautosakos žanro, reprezentuojančio tikroviškus tautosakinius prozos tekstus, pavadinimas, iš tiesų geriau tinka ir nūdienos naratyvams apibrėžti. Manding, iš tiesų derėtų kalbėti apie kelis šiuolaikinius žanrus, t. y. šiuolaikines sakmes, kuriose aplinkos mitologizavimo tendencijos tebėra ryškios, ir šiuolaikinius pasakojimus, kuriuose vaizduojami esą realūs išskirtiniai ir įsimintini įvykiai. Tai ypač paranku lietuvių folkloristams, nes mūsų tautosakos žanrinėje klasifikacijoje tradicinės mitologinės sakmės ir pasakojimai yra skiriama nuo seno.

Kadangi po naujoviškojo sakinio folkloro skėčiu glaudžiasi savo tematika, turiniu, forma labai skirtingi naratyvai, toks šiuolaikinių sakmių ir šiuolaikinių pasakojimų skyrimas iš tiesų perspektyvus. Kai kurie jų vienu ar kitu požymiu tikrai primena tradicines mitologines sakmes ir pasigilinus gana lengvai galima susekti bendrosios siužeto schemos perimamumą, o šiuolaikines aktualijas atspindi specifinės detalės. Štai šiuolaikinės sakmės apie paslaptinę pakeleivę pavyzdys iš moksleivių sudaryto tautosakos rinkinio:

Važiudamas namo vyriškis pamatė tamsoje jį stabdančią gražią moterį. Jis sustojo, gražioji mergina pasiprašė, kad ją pavežėtų iki kapinių. Vyriškis nustebo, bet sutiko. Paklausė, ar jos palaukti, bet ši atsisakė.

Kadangi vyras tuo keliu važinėdavo kasdien, kasdien paveždavo tą pačią moterį.

Vieną kartą vyriškis susidomėjo, ką ji ten veikia, tad ją pasekė. Pamatė, kad moteris, išlipusi iš automobilio, nuėjo prie vieno kapo, atsiklaupė ir dingo jame. Vyriškis labai išsigando ir kitą vakarą nesustojo moters pavežti. Tą naktį jis susapnavo tą keistuoelę, o ji jam sakė: „Aš maniau, kad tu geras, bet matau, kad klydau, todėl tu už tai atsiimsi...“

Kitą vakarą vyriškiui važiuojant tuo pačiu keliu moters jau nebuvo. Bet privažiavęs kapines jis išvydo šviečiant labai stiprią, paslaptinę šviesą. Ji apakino smalsų vairuotoją, ir šis patyrė avariją, kurioje žuvo. Vyriškis buvo palaidotas tose pačiose kapinėse, netoli to kapo, kuriame dingdavo paslaptinę pakeleivę LTR 7553(13).

Siužetas apie pradingstantį pakeleivį (angl. *The Vanishing Hitchhiker*) yra klasikinė šiuolaikinė sakmė, žinoma įvairiose pasaulio šalyse, pagal ją pavadinta ir pirmoji J. Brunvando knyga (Brunvand 1981). Atkreiptinas dėmesys, jog tiek lietuviškajam, tiek kituose kraštuose užfiksuotiems šios sakmės variantams būdingi

tam tikri bendri dėsniumai. Pasak tyrinėtojų, šiame naratyve dažniausiai figūruoja moteriškos lyties pakeleivė – mergina arba pagyvenusi moteris. Dažnai, kaip ir lietuvių sakmės variante, pabrėžiama, kad mergina yra graži, bet akcentuojami ir vaiduokliška jos prigimtį atskleidžiantys dalykai, pavyzdžiui, kelionė iki kapinių (Bennett 1998). Apskritai ši sakmė atspindi ir vyraujančią dabartinės pasakojamosios tautosakos tematiką, nes šiandien populiariausi yra naratyvai, susiję su mirtimi ir pomirtine sfera (Kõiva 1996: 249; Неклюдов [a. a.]). Pasak S. Nekliudovo, ryškėja tendencija, kad šiuolaikinėse rusų sakmėse bene išimtinai vaizduojamos ramybės neturinčios besivaidenančios tragiškai žuvusių ar nesava mirtimi mirusių, visų pirma savižudžių, žmonių vėlės (Неклюдов [a. a.]). Visa tai atitinka tradicinės demonologijos pobūdį, tačiau sunku tvirtai teigti, kad tokie naratyvai yra senųjų sakmių transformacija, o ne vien tipologiškai panašūs kūriniai (ten pat).

Vis dėlto, lyginant šiuolaikinę lietuvių sakmę apie pradingstančią pakeleivę su tradicinėmis mitologinėmis sakmėmis, iš tiesų galima išvelgti nemažai panašumų. Tai susitikimo su mitine būtybe tamsioju paros metu kelyje, mitinės būtybės prašymo pavežti, į savo kapą sugrįžtančio vaikščiojančio numirėlio ar už nederamą elgesį keršijančios vėlės motyvai. Pavyzdžiui, lietuvių mitologinėse sakmėse atskleidžiama, kad kelyje galima susidurti su ligas ar mirtį platinančiomis mitinėmis būtybėmis. Antai žmonių keliais vaikšto, pavežti prašo antropomorfinė mirtis (LRš 119) ar personifikuotos epideminės ligos (LTt 4 434). Pakeliui sutikta ir pavežta senikė žmogui pasako, *kas kada kaime mirs*, ir net nurodo jo paties mirties dieną (LTR 5031/148/). Atsisakęs pavežti keistą moterį, žmogus ilgai klaidžioja (BILLS 762) – yra savotiškai nubaudžiamas. Neretai prie žmogaus pristoja ir prašo pavežti ar panešti prie kapinių sutiktas vaiduoklis (KLPTK 3 p. 89). Taigi gretinant šiuolaikinio folkloro kūrinių su tradicine tautosaka iš tiesų galima pastebėti tam tikrą mitologinių vaizdinių perimamumą. Matome, jog panašios yra naratyvų temos, o skiriasi ir kūrinių modernėjimą atskleidžia tik tam tikros detalės. Aptariamoje šiuolaikinėje sakmėje toks bene svarbiausias nūdienos ženklas yra automobilis. Pasak šiuolaikinės švedų sakmės apie pradingstantį pakeleivį tyrinėjusios Åsos Ljungström, šiais laikais, kai tankiai apgyventoje teritorijoje mašina tapo būtinybe, žodinius pasakojimus apie kelyje sutinkamus vaiduoklius pakeitė istorijos apie pradingstantį pakeleivį. Todėl ji, remdamasi kito švedų tyrinėtojo B. af Klintbergo mintimis, teigia, jog senosios sakmės apie vaiduoklius ir šiuolaikinės sakmės apie prapuolantį pakeleivį priklauso tam pačiam žanrui (Ljungström 1995: 287–288).

Tuo tarpu kiti naratyvai, kurie pasaulyje paprastai priskiriami prie šiuolaikinių sakmių, iš pirmo žvilgsnio tokių gana aiškių sąsajų su mums pažįstama tautosaka neturi ir iš dalies folkloru laikytini tik pagal bendruosius jo bruožus: yra anoniminės autorystės, žinomi daugeliui, turi ilgesnę ar trumpesnę gyvavimo tradiciją, taigi ir didesnę ar mažesnę variantiškumą, kartu reprezentuoja ir tam tikrą idealų kūrinių tipą, yra su išlygomis išlaikę oralinę prigimtį ir sinkretinį raiškos pobūdį ir t. t.

Produktyvi tokių sukrečiančių nutikimus vaizduojančių kūrinių grupė – šiuolaikiniai gandai grįšti pasakojimai apie įvairius su maistu susijusius atsitikimus.

Vienas jų – 2006 m. publikuotas straipsnis apie neva maistui pateikiamą kritusių gyvulių mėsą:

Rajone vienas po kito užfiksuoti net keli nelegalūs prekybos kritusiais gyvuliais – dvėseliena – atvejai. Pastebimai didėja draudžiamos prekybos mastai ir plečiasi jos arealas. <...> Remiantis naujausiomis žiniomis, prabilta apie tai, kad arklių bei karvių maita tiekiamą, deja, ne keturkojų, o – dvikojų „žvėrelių“ maistui. <...> Kupiškio rajono maisto ir veterinarijos tarnybos viršininkas Julius Skrandauskas patvirtino faktą, kad gegužės 31 d. buvo išsiaiškinta, jog iš vieno Paketurių kaimo gyventojų panevėžietis Vladas Giedrimas (kartu buvo dar vienas asmuo) nusipirko kritusį arklį. <...> Kol kas dar tebėra aiškinamasi, ar dvėseliena buvo skirta alkaniems V. Giedrimo šunims, ar čeburekams, kibinams, o gal dar egzotiškesniems patiekalams kurioje nors iš Panevėžio kavinių. <...> (Petkevičius 2006).

Kitas pasakojimas pirmiausia pasirodė 2007 m. balandžio 22 d. interneto svetainėje „skundai.lt“, kur kiekvienas norintis gali pasiskųsti jam nepatikusiais dalykais:

Mes esame ūkininkai. Auginame didelę bandą galvijų ir kiaulių. Taip jau yra, kad dėl ligų, traumų ar dar kokių priežasčių gyvūnai dvesia. Kritusius gyvulius mes utilizuojame, tačiau neseniai sulaukėme skambučio iš asmenų, panorusių įsigyti kritusių kiaulių. Paklausėme, kam jiems jos reikalingos, jie atsakė, kad šunims šerti. Pasakėm, kad gali atvažiuoti ir pasiimti.

Vakar (2007 04 21), kai namuose buvo tik nepilnametis sūnus, šie žmonės atvyko. Galvojome, kad jie pasiims vieną kritusią kiaulę ir išvažiuos, bet jie pasiėmė visus kritusius gyvulius (1 karvę ir 3 kiaules). Tai sužinojome tik sugrįžę namo. Kilo įtarimas ir klausimas, kokią šunų bandą reikia laikyti, kad tiek mėsos jiems reikėtų. Ar nebus ta mėsa panaudota kitur? Paskambinome tiems žmonėms, bet jie buvo labai nemandagūs ir atsakė, kad tai ne mūsų reikalas. Sūnus pastebėjo, kad ant autobusiuko šono buvo užrašas: J. Birogavienės individuali įmonė.

Pasidomėjome, kuo ši įmonė užsiiminėja, ir labai nemaloniai nustebome. Ši firma kepa įvairius gaminius (čeburekus, beliašus, kibinus, fidžinus) ir tiekia juos maitinimo įstaigoms. Kad tai ta pati įmonė, kurios žmonės iš mūsų paėmė kritusius gyvulius, neliko abejonių, nes šios įmonės kontaktinio telefono numeris yra tas pats, iš kurio mums skambino žmonės, paėmę gyvulius.

Mes nenorime daryti jokių išvadų, tačiau jos peršasi savaime. Ar nebus kritusių gyvulių pašvinkusi mėsa, kuri jokia būdu netinka žmonių maistui, panaudota kepant čeburekus ir kitus gaminius? (Nijolė 2007).

Tikėtina, kad pirmoji publikacija atsirado taip: buvo žinomas gandas apie maitos vartojimą maistui, jis susietas su nelegaliai dirbančiais ir todėl pasitikėjimo nekeliančiais dvėselienos supirkėjais. Kaime, kur gyvuliai neretai krinta dėl neaiškių ir nežinomų priežasčių, gandas taip išplito, kad juo patikėjo net policijos pareigūnai ir sulaukė įtartina prekeivį. Publikacija atspindi visą šį procesą ir netiesiogiai patvirtina gandą. Antruoju atveju tekstas pirmą kartą pasirodė neautoritetinėje anoniminėje skundų svetainėje, vėliau buvo platinamas per įvairias pokalbių svetaines ir elektroniniu paštu, jame daug melagingos informacijos apie iš tiesų nesančią įmonę ir jos savininę, tačiau netrukus šis pasakojimas be jokių papildomų komentarų ar analizės buvo įdėtas skyrelyje „Laiškas redaktoriui“ interneto dienraštyje „lyrtas.lt“ (Zacharovienė 2007). Šiuo atveju galime kalbėti ir apie tam tikrą žiniasklaidos

folklorizavimąsi, kai lengvai patikima rišliu pasakojimu, kurio menamas tikrumas kuriamas nurodant tikslų laiką, vietą, įvykių dalyvius bei liudininkus.

Tai, kad tokiais dalykais žmonės tiki ar bent jau yra girdėję tokius gandus, rodytų skaitytojų komentarai ir varijuojantys pajuokavimai ta pačia tema po minėtuju „Laišku redaktoriui“:

Anokia čia naujiena, kad kritusių gyvulių mėsa panaudojama maistui. Tas jau seniai žinoma. <...> Kritusių gyvulių mėsa panaudojama greito maisto restoranams. Taip kad gero apetito McDonaldu mėgėjams.

Jeį pirsit tris čeburekus, šuns kailiukas nemokamas.

Ne tuščioje vietoje atsirado anekdotas: „Nusipirk dešimt beliašų ir surink kačiuką.“

Pirk tris čeburekus, surink kačiuką ir laimėk bilietą į ANAPILIO alaus barą.

Pirk 16 čeburekų ir sudėliok KAČIUKA.

Akcija – pirk 5 čeburekus ir kačiuko kailį gausi nemokamai...

Turguje, mėsos skyriuje: „Bobule, ar triušis šviežias?“ – „Šviežias šviežias – dar vakar peles gaudė“☺

Virtualioje erdvėje pasirodę tekstai ir internete klaidžiojantys gandai apie netinkamų produktų vartojimą žmonių maistui prašosi gretinami su tradiciniais pasakojimais. Lietuvių tautosakoje keisti, pasibjaurėtini mitybos įpročiai buvo priskiriami kitų, menkiau pažįstamų ar savitų tradicijų besilaikančių tautų atstovams. Antai plačiai tikėta ir daug pasakota, kad žydai macams gaminti vartoja nukankintų krikščionių vaikų kraują (LTR 1508(409), 1463(89, 90, 91, 92) ir kt.). Tuo tarpu čigonai esą *padvėsusio gyvulio mėsą valgo*, sakydami, kad tai *Dievo mušta mėsa* (LTR 1438(377)). Jie prašo atiduoti kritusią telyčią, o per vestuves ją *kepa*, [*kepsni*] *valgo apyžalį* (LTR 5131(74)). XIX a. pabaigoje užrašytame pasakojime minima, kad *kitą kartą ant prancuzų ar ant turkų vainos, maskolei varesis pulkus Bačkyrų. Jie szunis, kates edą. Joniszkių papjovę kumialą kumelinga, tie Baczkyrai supūlę dažą kraują su duna. O kumelį isz vidurių kumelas iszemę nunęszę vyresniems* LMD I 564(19^a).

Be to, kitatikiai gali nederamai elgtis su krikščionims parduodamu maistu. Tokuose pasakojimuose gandais vėl apipinama žydų prekybininkų veikla: *Antalieptės žydus prigąsdinę žmonės, kad jie žino, kad žydai prie sergančių šiltine deda silkes, o paskui pardavinėja. <...> Pasakojama, kad mirusį žydą apdeda silkėmis, paskui nutrina [ji] miltais ir visa [tai] parduoda* LTR 1463(3), į kepus pyragus žydo dukterys prišukuojančios plaukų, utėlių, glindų (Anglickienė 2004: 47). Kitame pasakojime žydai kaltinami kanibalizmu, teigiant, kad labai skanios, gardžiai kvėpiančios žydo gamintos ir pardavinėtos dešros iš tiesų buvo kimštos slapčia priviliotų žmonių mėsa (LTR 2898/284/).

Apibendrinant galima pažymėti, jog tiek tradiciniuose, tiek šiuolaikiniuose pasakojimuose apie keistus mitybos įpročius ar pasibaisėtinas maisto gamybos paslaptis atsispindi maisto tabuizavimo tendencijos (Buchan 1992: 96, 98). Kitos tautos, religijos atstovas ar apskritai nepažįstamas, svetimas žmogus vaizduojami kaip įprastinės mitybos normas laužantys ir maisto gamybos taisykles pažeidžiantys asmenys. Pasak judėjo stereotipą lietuvių kultūroje tyrinėjančios Laimos Anglickienės, tokie

senieji siužetai „išilieja į bendrą miesto legendų arba vaikų šurpių arsenalą, kur taip pat pasakojama apie siaubingus nutikimus, atspindinčius žmonių reakcijas į <...> šiuolaikinėmis informacijos priemonėmis greitai plintančius“ pranešimus apie šurpius nusikaltimus (Anglickienė 2004: 47). Taigi manytina, kad ir šiuolaikiniai gandai apie iš dvėselenos kepmus egzotiškus patiekalus (čeburekus, beliašus, kibinus, fidžinus) ne tik tipologiškai, bet ir genetiškai gali būti susiję su tradicine tautosaka apie žydų ar čigonų virtuvės ypatumus.

Išvados

Šiuolaikinės saktmės, pasakojimai ir gandai yra stipriai emociškai angažuoti ir daugeliu atvejų jie apeliuoja į neigiamų emocijų lauką – tai įvairios šiuolaikinės sociokultūrinės naujų kompiuterinių technologijų, sunkių, nepagydomų ir todėl gąsdinančių ligų, anonimiškų ir nesaugių viešojo maitinimo įstaigų fobijos. Tokia jausminė gandų prigimtis neskatina jų apmąstyti, analizuoti. Akivaizdu, kad neretai gandų ar šiuolaikinių pasakojimų antiherojais tampa įvairūs marginalai, visuomenės socialiniuose paribiuose esantys asmenys – programišiai, narkomanai, gaišenu supirkėjai, neaiškios kilmės maitinimo įstaigose dirbantys ir lietuvių skrandžiui neįprastus valgius gaminantys asmenys. Kaip ir anksčiau, taip ir dabar baugu yra tai, kas menčiau pažįstama ar egzotiška. Taigi dauguma gandų ir šiuolaikinių pasakojimų remiasi labai ryškia *savo – svetimo* priešprieša, kuri, matyt, yra viena iš jungiamųjų grandžių tarp tradicinio mitinio pasaulėvaizdžio ir modernaus gyvenimo būdo. Mitologinės pasaulėžiūros raiška tebėra matoma ir šiuolaikinėse saktmėse, kuriose aktualus išlieka gyvųjų ir mirusiųjų bendravimo klausimas. Šiuolaikinės visuomenės patiriamos baimės dar labiau skatinamos viešosios informacijos priemonėse pasirodančių neva patikrinta informacija grįstų publikacijų ar virtualioje erdvėje plintančių gandais paremtų pasakojimų.

Norint suvokti šiuolaikinio folkloro prigimtį, būtina kryptingai ir kruopščiai kaupti tokius nūdienos naratyvus. Tik tada būsime pajėgūs deramai išryškinti naujų žanrų ribas, atskleisti naujoviškųjų kūrinių tematikos ypatumus, nustatyti jų santykį su tradicine tautosaka. Su medžiagos kaupimu susijęs ir tinkamo termino radimas.

ŠALTINIAI

- BILLS – Jonas Balys. Lietuvių liaudies saktmės, kn.: *Raštai*, t. III, parengė Rita Repšienė, Vilnius, 2002, p. 259–532.
- KLPTK – Bronislava Kербelytė, *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas*, t. 3: *Etiologinės saktmės. Mitologinės saktmės. Padavimai. Legendos*, Vilnius, 2002.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, Vilnius, 1941–2002, prieiga per internetą: <<http://www.lkz.lt>>
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne

- LRŠ – *Lietuvių rašytojų surinktos sakmės ir pasakos*, parengė Bronislava Kerbelytė, Vilnius, 1981.
 LTR – Lietuvos literatūros ir tautosakos instituto Lietuvos tautosakos rankraštynas
 LTt – *Lietuvių tautosaka*, t. 4: *Pasakos. Sakmės. Pasakojimai. Oracijos*, medžiaga paruošė Leonardas Sauka [ir kt.], Vilnius, 1967.

LITERATŪRA

Anglickienė Laima 2004. Judėjo įvaizdis lietuvių folklore: viduramžiškų prietarų atspindžiai, *Tautosakos darbai*, [t.] XXI (XXVII), p. 41–54.

Bennett Gillian 1998. The Vanishing Hitchhiker at Fifty-Five, *Western Folklore*, Winter, [žiūrėta 2008-04-08], prieiga per internetą: <http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3732/is_199801/ai-n8801434/print>

Brednich Rolf Wilhelm 1990. *Die Spinne in der Yucca-Palme: Sagenhafte Geschichten von heute*, München.

Brednich Rolf Wilhelm 1991. *Die Maus im Jumbo-Jet: Neue sagenhafte Geschichten von heute*, München.

Brednich Rolf Wilhelm 1993. *Das Huhn mit dem Gipsbein: Neueste sagenhafte Geschichten von heute*, München.

Brednich Rolf Wilhelm 1996. *Die Ratte am Strohalm: Alterneueste sagenhafte Geschichten von heute*, München.

Brednich Rolf Wilhelm 2002. Where They Originated...: Some Contemporary Legends and Their Literary Origins, *Folklore: An Electronic Journal of Folklore*, vol. 20, [žiūrėta 2007-08-27], prieiga per internetą: <<http://www.folklore.ee/folklore/vol20/legends.pdf>>

Brunvand Jan Harold 1981. *The Vanishing Hitchhiker: American Urban Legends and Their Meanings*, New York–London.

Brunvand Jan Harold 1984. *The Choking Doberman and Other “New” Urban Legends*, New York–London.

Brunvand Jan Harold 1986. *The Mexican Pet: More “New” Urban Legends and Some Old Favorites*, New York–London.

Brunvand Jan Harold 1989. *Curses! Broiled Again!: The Hottest Urban Legends Going*, New York–London.

Brunvand Jan Harold 1993. *The Baby Train and Other Lusty Urban Legends*, New York–London.

Buchan David 1996. Folkloristic Methodology and a Modern legend, in: *Folklore Processed: In Honor of Lauri Honko on His 60th Birthday 6th March 1992*, Helsinki, p. 89–103.

Dégh Linda 1994. *American Folklore and the Mass Media*, Bloomington.

Dundes Alan, Pagter Carl R. 1992. *Work Hard and You Shall Be Rewarded: Urban Folklore from the Paperwork Empire*, Detroit, 1-asis leidimas 1975.

Dundes Alan 1998. Bloody Mary in the Mirror: A Ritual Reflection of Pre-Pubescent Anxiety, *Western Folklore*, Spring, [žiūrėta 2008-04-08], prieiga per internetą: <http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3732/is_199804/ai_n8796839/print>

Ellis Bill 1995. Legend Taxonomy and “The Mysterious Woman in Black”, *Artes Populares*, vol. 16-17: *Folk Narrative and Cultural Identity: The 9th Congress of the International Society for Folk-Narrative Research*, vol. I, p. 288–298.

Fine Gary Alan 1980. The Kentucky Fried Rat: Legends and Modern Society, *Journal of the Folklore Institute*, vol. 17, No. 2/3 (May–December), p. 222–243, [žiūrėta 2007-06-16], prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/pss/3813896>>

Hammerl Michaela 2001. Von der gestohlenen Grossmutter bis zum Huhn mit dem Gipsbein: Zur Kategorisierung moderner Sagen, *Augsburger Volkskundliche Nachrichten*, Nr. 14, [žiūrėta 2007-09-13], prieiga per internetą: <<http://www.wunderzeichen.de/essays/modernesagen/modernesagen.phtml>>

Huelmann Magdalene 2006. Folkloras šiandieninėje Vokietijoje: keli aspektai, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXI, p. 51–57.

Kavolėlytė D. 2003. Vilniaus parduotuvėse – citrinos su ŽIV įdaru, *Vakaro žinios*, rugpj. 7, p. 3.

af Klintberg Bengt 1986. *Rättan i pizzen*, Stockholm.

- Kõiva Mare 1996. Some Aspects of UFO-lore, in: *Contemporary Folklore: Changing World View and Tradition*, edited by Mare Kõiva, Tartu, p. 249–262, [žiūrėta 2007-08-27], prieiga per internetą: <<http://folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator5/ufo.pdf>>
- Krikščiūnas Povilas 2003. Dabar šmaikštaujame šitaip, *Tautosakos darbai*, [t.] XIX (XXVI), p. 251–264.
- Krikščiūnas Povilas 2004a. Interneto folkloras: rūšis ar sklaidos būdas, *Tautosakos darbai*, [t.] XX (XXVII), p. 21–31.
- Krikščiūnas Povilas 2004b. Laimės laiško pokyčiai moderniojoje komunikacijoje, *Tautosakos darbai*, [t.] XXI (XXVIII), p. 138–164.
- Ljungström Åsa 1995. The Shepherd Turns Into a Vanishing Hitchhiker: Recording Folk Beliefs Will Save the Changing World Views Into the Future, in: *Folk Belief Today*, edited by Mare Kõiva, Tartu, p. 283–289.
- Mullen Patrick B. 1972. Modern Legend and Rumor Theory, *Journal of the Folklore Institute*, vol. 9, No. 2/3 (August–December), p. 95–109, [žiūrėta 2007-06-26], prieiga per internetą: <<http://www.wac.ucla.edu/pdf/MullenModernLegend.pdf>>
- Nicolaisen Wilhelm F. H. 2001. Burglars and Burglaries in Contemporary Legends, *Folklore*, October, [žiūrėta 2008-04-08], prieiga per internetą: <http://findarticles.com/p/articles/mi_m2386/is_2_112/ai_79548468/print>
- Nijolė E. 2007. *Kritusių gyvulių mėsa naudojama neaišku kur*, [interaktyvus], birž. 6, [žiūrėta 2007-09-01], prieiga per internetą: <<http://www.skundai.lt/?id=8449>>
- Renard Jean-Bruno 1999. *Rumeurs et legendes urbaines*, Paris.
- Peleckis Mindaugas 2003. Narkomanų šantažo įrankiai – švirškštai ir citrinos, *Respublika*, rugp. 7, [žiūrėta 2007-05-20], prieiga per internetą: <<http://www.interservis.lt/apress.php?ps=724#>>
- Petkevičius Ovidijus 2006. Delikatesui – arkliai dvėseliena, *Kupiškėnų mintys*, birž. 6, [žiūrėta 2007-08-25], prieiga per internetą: <<http://www.kmintys.lt/index.php?DATA=20060606>>
- Sauka Leonardas 1998. *Lietuvių tautosaka*, Kaunas.
- Sauka Leonardas 2002. Iš naujoviškos tautosakos: Laimės laiškas. Santrumpų sąmojis, *Tautosakos darbai*, [t.] XVI (XXIII), p. 258–265.
- Savukynas Virginijus 2002. Internetas – (kvazi)žodinės kultūros sugrįžimas, *Šiaurės Atėnai*, sausio 12, Nr. 2 (588), p. 7.
- Skabeikytė Gražina 1998. Kodėl dramblio akys raudonos?: (Dabartinio vaikų folkloro ypatumai), *Rubinaitis: Žurnalas apie vaikų knygas*, sausio 1, [žiūrėta 2007-08-24], prieiga per internetą: <<http://rubinaitis.lnb.lt/index.php?-1767044335>>
- Skabeikytė-Kazlauskienė Gražina 2003. Telefoninis folkloras, *Tautosakos darbai*, [t.] XIX (XXVI), p. 265–277.
- Skabeikytė-Kazlauskienė Gražina 2004. Šiuolaikinių erzinių specifika, tendencijos, *Tautosakos darbai*, [t.] XXI (XXVIII), p. 118–126.
- Skabeikytė-Kazlauskienė Gražina 2007. Pasaulio modeliavimo tendencijos telefoniniame jaunimo folklore, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXIII, p. 151–157.
- Skandalas 2003. Citrinų skandalas – muilo burbulas, mano uostamiesčio prekybininkai, *Vakarų ekspresas*, rugpj. 8, [žiūrėta 2007-05-20], prieiga per internetą: <<http://www.ve.lt/?data=2003-08-08&ru=1065924810&id=1060276209>>
- Surgailytė Elzė [1997]. *Telefoninis žudikas, arba Miesto legendos kaip šiuolaikinė mitologija*, [interaktyvus], [žiūrėta 2007-05-15], prieiga per internetą: <<http://www.qedata.se/dr/alegend2.htm>>
- Urbanaitė Ieva 2007. *Apie kino kėdėje tykantį ŽIV S. Čaplinską siūlo pasakoti uošvėms*, sausio 26, [interaktyvus], [žiūrėta 2007-09-12], prieiga per internetą: <<http://www.delfi.lt>>
- Vaitkevičienė Daiva 1998. Tikėjimų struktūros klausimu, *Tautosakos darbai*, [t.] VIII (XV), p. 90–99.
- Zacharovienė Elvyra 2007. Kam maisto įmonei reikia kritusių gyvulių?, *Lietuvos rytas*, geg. 12, [interaktyvus], [žiūrėta 2007-09-01], prieiga per internetą: <<http://www.lrytas.lt/?id=11789748481178872405&view=4>>
- Zaikauskienė Dalia 2004. „Nauji metai – nauji lapai“: šiuolaikinės patarlių raidos tendencijos, *Tautosakos darbai*, [t.] XXI (XXVIII), p. 127–137.
- Неклюдов Сергей Юрьевич [a. a.] *Устные традиции современного города: смена фольклорной парадигмы*, [žiūrėta 2008-05-12], prieiga per internetą: <<http://www.ruthenia.ru/folklore/neckludov7.htm>>

LEMONS WITH AIDS FILLING, or WHAT THE MODERN HUMAN IS AFRAID OF?

RADVILĖ RACĖNAITĖ

Summary

The article presents of attempt at investigating a part of the modern folklore, namely, the so-called contemporary legends, contemporary narratives and the scary rumors that inspire them. So far this phenomenon has avoided consistent scholarly attention in Lithuania and such folklore is not systematically collected yet. Meanwhile foreign folklorists have long since taken interest in contemporary legends. Both in Lithuania and abroad the spread of the modern folklore was particularly galvanized by appearance of such forms of communication, as internet chat sites, e-mail and interactive electronic media. These were the sources from which the most popular samples of recently created Lithuanian contemporary narratives and rumors were picked up. It should be noted, however, that such electronic means of existence, completely uncharacteristic to the traditional folklore, determine the global character of themes and contents of the contemporary folklore, i.e. when narratives based on globally well-known rumors are spreading in Lithuania as well.

The author also discusses the issue of terminology, relevant both to the global and to the Lithuanian folklore research. By comparing the contemporary legends, contemporary narratives and rumors with the traditional folklore, she attempts to establish whether or not these pieces should be rightly regarded as folklore and in what way they are similar to or different from the traditional folk belief legends, narratives and old beliefs. The distinctive features of the contemporary narratives (such as multiple forms of expression and content, ways of existence and transmission, means of enhancing the impression of credibility, etc.) are discussed in more detail. Attention is drawn towards one of the essential factors encouraging the appearing and spread of rumors and contemporary narratives, namely, various social and cultural fears existing in the modern society.

Gauta 2008-05-15